

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№2/2024, 13-24

УДК: 821.512.154

DOI: [10.52754/16948653_2024_2_2](https://doi.org/10.52754/16948653_2024_2_2)

**Ч.АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДАГЫ МИКРОТОПОНИМИЯ
ЭТНИКАЛЫК ЭС ТУТУМДУН ПРЕДМЕТИ КАТАРЫ**

ТОПОНИМИЯ КАК ПРЕДМЕТ ЭТНИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ В ТВОРЧЕСТВЕ
Ч.АЙТМАТОВА

TOPONYMY AS A SUBJECT OF ETHNIC MEMORY IN WORKS OF CH.AITMATOV

Алиева Ф.Э.

Алиева Ф.Э.

Aliyeva F.E.

филол.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети
к.филол. наук, доцент, Ошский государственный университет
Associate Professor, Osh State University
falieva62@mail.ru

Ч.АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДАГЫ МИКРОТОПОНИМИЯ ЭТНИКАЛЫК ЭС ТУТУМДУН ПРЕДМЕТИ КАТАРЫ

Аннотация

Адабий топонимия – кыргыз адабият таануусундагы изилдене элек тармак. Макалада Ч.Айтматовдун чыгармачылыгындагы адабий топонимия этникалык эс тутумдун предмети катары каралды. Кичи мекен адам үчүн кымбат, анткени анын дүйнөнү таанып-билип кабылдоосунда, дегеле жашоосунда, аң-сезимдин, иденттүүлүктүн калыптанышында өзгөчө орду бар. Адамдын дүйнөнү таанып-билүү модели түздөн-түз топоним – жашаган жери, географиялык чөйрөсүнө байланыштуу болуп, маданий-тарыхый мүнөздөгү окуялар менен ассоциацияланат. Жазуучу үчүн Шекер – “Мекен деген алп сөздүн куту түшкөн очок”, ааламга кеткен жолундагы “борбор”, “булактын чордону”, “өмүр башаты”, чыгармачылыктагы “негизги капиталы”. Этностун биоэнергетикалык, биогенетикалык мүнөздөмөлөрү табият-ландшафтык факторлор менен байланыштуу Ошондуктан социалдык процесстер менен катар улуттук мүнөздү, психологиянын, этникалык маданияттын, этникалык аң-сезимдин калыптанышында ролу чоң. Жогорудагы жагдайлар жазуучунун “Балалыгым” чыгармасынын мисалында талдоого алынды.

Ачкыч сөздөр: топонимика, этнос, эс тутум, табият, жайлоо, туулган жер, маданият

Топонимия как предмет этнической памяти в творчестве Ч.Айтматова

Toponymy as a subject of ethnic memory in works of Ch.Aitmatov

Аннотация

Литературная топонимия – неизученная отрасль кыргызского литературоведения. статье топонимика в творчестве Ч. Айтматова рассматривается как предмет этнической памяти. Родина дорога человеку, потому что она занимает особое место в его познании и восприятии мира, в его жизни вообще, в формировании сознания. Модель познания мира человеком напрямую связана с топонимом – местом проживания, географической средой, связана с событиями культурно-исторического характера. Для писателя Шекер — «очаг, Мекен», «центр» на пути к миру, «центр источника», «источник жизни», «главная столица», «основной капитал» его творчества. Биоэнергетические, биогенетические характеристики этноса связаны с природными и ландшафтными факторами. Поэтому наряду с социальными процессами важна роль национального характера, психологии, этнической культуры, этнического сознания. Вышеизложенные ситуации были проанализированы на примере произведения писателя «Мое детство».

Abstract

Literary toponymy is an unexplored branch of Kyrgyz literary criticism. In the article, toponymy in the works of Ch. Aitmatov is considered as a subject of ethnic memory. The homeland is dear to a person because it occupies a special place in his knowledge and perception of the world, in his life in general, in the formation of consciousness. The model of human cognition of the world is directly related to the toponym - place of residence, geographic environment, and is related to events of a cultural and historical nature. For the writer, Sheker is “the hearth, Meken,” the “center” on the path to the world, the “center of the source,” the “source of life,” the “main capital,” the “fixed capital” of his work. The bioenergetic and biogenetic characteristics of an ethnic group are associated with natural and landscape factors. Therefore, along with social processes, the role of national character, psychology, ethnic culture, and ethnic consciousness is important. The above situations were analyzed using the example of the writer’s work “My Childhood”.

Ключевые слова: топонимия, этнос, память, природа, среда обитания, место рождения, культура

Keywords: toponymy, ethnos, memory, nature, pasture, place of birth, culture

Киришүү

Жер-суу аталыштары этникалык эс тутумдун факторлорунун бири болуп эсептелет. Ошондуктан филологдордун, тарыхчылардын, философтордун, маданият таануучулардын элдин социалдык эс тутумун изилдөөдөгү предмети болуп келген. Жер-суу аттары муундан муунга өтүп, адамдын этникалык эсинде сакталган. Не деген тарыхый окуялардын маани-мазмуну менен тыгыз байланышта каралып, байыркы цивилизациянын, маданияттын, жол каттамдарынын аталыштары символикалык, таанып-билүүчүлүк, тарбиялык мааниси чоң болгон: “Жер-суу аталыштары байыркы доорлордун түпкүрүнөн мааниси жана формалары өзгөрүлбөй сакталып, иликтенүүчү аймактардагы элдердин тарыхый лексикасын, түпкүлүктүү жалпылыгын аныктоодо мааниси зор булак катары кызмат кылат. Географиялык аталыш илимий жана практикалык мааниге ээ болуу менен бирге, коомдук функцияны да аткарат. Андан аймактын жаратылышынын өзгөчөлүктөрү, ландшафтагы көп түрдүүлүк, калктын чарбалык иш-аракеттери, тамыры тереңге кеткен тарыхы, социалдык-экономикалык жана саясий өзгөрүүлөр күзгү сыяктуу көрүнүп турат. Топонимдер өткөн доордун руханий эстеликтери гана эмес, ошол мезгилдеги тарыхтын, маданияттын өнүгүшүн, аймактагы тилдин жана анын диалектилерин, тилдердин өз ара катышуусун, мамлекеттин өсүп-өнүгүүсүн чагылдырат.” (wikipedia,<https://ky.wikipedia.org/wiki>). Адабият таанууда адабий топонимия деген термин колдонулуп жүрөт.

Биз бул макалада Ч.Айтматовдун чыгармачылыгындагы айрым микротопонимдерди эс тутум предмети катары иликтөөнү максат кылдык. Буга чейин атайын ушул темага арналган атайын илимий изилдөө болбосо да, айтматовтаануучулардын (А.Эркебаев, К.Бобулов, К.Асаналиев, А.Акматалиев, Л.Үкүбаева, Г.Гачев, К.Ибраимов, О.Ибраимов, А.Муратов ж.б.) эмгектеринде, жазуучунун өмүр чыгармачылыгына байланыштуу маалыматтарда жер-суу аталыштары тууралуу сөз болгон. Биздин объектибизге жакыныраак ойлор менен этнология, фольклор, маданияттаануу багытындагы изилдөөлөрдө тогошкон учурлары бар.

Изилдөөнүн усулдары менен материалдары

Иликтөөгө биографиялык, маданий-тарыхый, герменевтикалык методдор негиз болду жана дисциплиналар аралык (география, лингвистика, тарых) мамиле жасалды. Лингвистика, психология, маданияттаануу, адабияттаануу боюнча илимий эмгектер пайдаланылды.”Балалыгым” чыгармасы негизги материал катары колдонулду.

Натыйжалар менен талкуулоолор

Көчмөн кыргыз үчүн микротопонимиянын өз орду бар. Микротопонимия белгилүү бир жайдын рельефин, картасын эле эмес, климаттык, табигый-ландшафтык өзгөчөлүктөрүн да чагылдырган. Мал чарбачылыгы менен алек болгон ата-бабаларыбыз жайлоо менен кыштоочу жерлерди жазбай тандай алган. Ар бир жер-суунун өзүнүн аталыштары бар. Ошондой эле көп жылдык тажрыйбадан улам иштелип чыккан элдик календары да болгон. Тоолуу шарттарда жашаган эл үчүн чарба жүргүзүүдө бул календарды билүү өтө маанилүү эле.

Топонимика негизинен лингвистика, тарых, география илимдеринин объектиси катары каралып келатат. Ал эми көркөм чыгармада жер-суу аттарынын колдонулушу боюнча мындай түшүндүрмө берилет:”В художественной литературе используются как реальные, так и вымышленные топонимы. Реальные названия мест включаются в текст для приближения читателя к действительности (например, реальные названия мест, где проходили бои, в романе «Война и мир» Л. Н. Толстого). Вымышленные топонимы обычно являются говорящими: город Глупов у М. Е. Салтыкова-Щедрина в «Истории одного города», деревни Горелово, Неелово, Разутово, Знобишино у Н. А. Некрасова в «Кому на Руси жить хорошо» и т. д. Также используются обобщённо-символические названия: напр., Город в «Белой гвардии» М. А. Булгакова . Иногда вымышленные названия звучат намеренно экзотически, что усиливает сказочный, фантастический колорит в произведении: округ Йокнапатофа в нескольких произведениях У. Фолкнера ; империя Блефуску в «Путешествиях Гулливера Дж. Свифта” [7].

Ч.Айтматовдун чыгармачылыгында жер-суу аттары кыргыз элинин улуттук өзгөчөлүктөрүн, менталдык ишмердүүлүгүн, социалдык-маданий тажрыйбасын чагылдырат, өткөн менен бүгүнкүнү бириктирген көркөм-мазмундук рухий мейкиндик катары кызмат кылат. Ата-эне, туугандары, балалык, өспүрүм, жаштык кездин урунттуу учурлары жөнүндө реалдуу маалыматтарды берет. Айтматовдун Шекеринде шекерликтер (кытай уруусу) жашайт, Шекер – муундардын рухий мурастары калган жер. Жамийланын” адабий чөйрөдөгү алгач багын ачкандардын бири Луи Арагон да адегенде эле Чыңгызды “кыргыздын Шекер деген айылынан чыккан кызматчынын уулу, Борбордук Азиянын алыскы бир жеринде турган жаш адам” деп тааныйт (Акматалиев, 2018). Табигаттын эзелки көркөмдүгү менен бейкуттугу сакталган байыркылык менен бүгүнкү цивилизациянын жат көрүнүштөрүн салыштыруу да топонимдердин фонунда ишке ашат.

Кичи мекен адам үчүн кымбат, анткени анын дүйнөнү таанып-билип кабылдоосунда, дегеле жашоосунда, аң-сезимдин калыптанышында өзгөчө орду бар. Айтматов өзү бул тууралуу мындай деп жазат: ”Ар бир адамдын өз мекени бар. “Мекен” деген сөз кыргызда – ата-бабанын жери, туулуп-өскөн жер дегенди билдирет. Ал, албетте, бүт эле гүлбакча эмес. Мен азыркы дүйнө жөнүндө кененирээк сөз кылаардан мурда өзүмдүн өмүр башатыма ой жүгүртөм. Абдан сагындырып, бир көрүүгө куштарланткан Талас жергемди ак-карасы аралаш жаткан өз келбетинде көз алдыма элестетүүгө аракеттенем. Эгер мен аалам койнун аралаган космикалык саякатта жүрүп, жер жөнүндө ойлончу болсом, сөзсүз аны өз айлым Шекердин образы аркылуу элестетээрим бышык. Анткени менин башатым – ушул Шекер. Ушул жерде аталарым жана бабаларым жашаган. Ушул жерде мен жарык дүйнөгө келип, аталган туулуп-өскөн жердин тирлик тартиби, салт-санаасы, ыр, жомогу, жаратылышы, абасы – бүткүл турпаты адамдын адам катары калыптанышында жана өз тагдырына ээ болуусунда зор таасири бар экендигинде бекен ишенемин”[5].

Жазуучу үчүн Шекер – “Мекен деген алп сөздүн куту түшкөн очок”, ааламга кеткен жолундагы “борбор”, “булактын чордону”, “өмүр башаты”, чыгармачылыктагы “негизги капиталы”. Адамдын дүйнөнү таанып-билүү модели түздөн-түз топоним – жашаган жери, географиялык чөйрөсүнө байланыштуу болуп, маданий-тарыхый мүнөздөгү окуялар менен ассоциацияланат. ”Топонимы являются важной частью культурно-философского восприятия жизни любого этноса, поскольку в них закрепляется общественно-исторический опыт – общечеловеческий и национальный, хранится и транслируется культурная информация” [13:5].

“Шекер – Кыргыз Республикасынын Талас облусунун Кара-Буура айылына караштуу кыштак, Шекер айыл округунун борбору. 6400дөй калк жашайт. XX кылымдын башында отурукташкан айылга айланган. Калкынын курамы бир улуттуу – кыргыздар, уруусу – шекер. Шекер деген ат айылдын баш жагында шекер салынгандай таттуу суу бар үчүн ошентип аталып калган десе, экинчи жоромолдо бул жерге шекер уруусундагылар биринчи отурукташкандыгы менен байланыштырышат. Айыл түштүк жагынан Көк-Сай, түндүк жагынан Аманбаев атындагы айыл менен чектешсе, батыш жагы Казакстан менен чек аралаш. Шекерди аралап аккан – Күркүрөө суусу. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынан көп жеринде бул суу тууралуу айтылат. Дайра Талас Ала-Тоосунун Манас чокусунун жана Байдамтал, Чыңгыз ашууларындагы(бул ат 2008-жылы берилген) мөңгүлөрдөн башталат. Көгөндү, Аташ-Чапкан деген куймалары бар. Терс деген суу менен кошулуп, Асса дайрасын түзөт. Боюнда Шекерден башка Көк-Сай, Арчагул, Кайнар, Аманбаев айылдары жайгашкан. Суусу Казакстанга агып өтөт. Айылдын бардык жагынан Манас-Ата тоосу көрүнөт. Манас-Ата-шекерликтердин сыймыгы, айылдын символу” [11:37, 39].

Ч.Айтматовдун чыгармаларында каармандардын жан-дүйнөсү өзү жашаган жерге болгон мамилеси, табиятты кабылдоосу аркылуу дагы тереңдеп ачылат [14; 15; 16; 17]. Өзүнүн бала кезин эскергенде да Шекери, Күркүрөөсү, Манас-Ата, Таластын кең жайлоосу, Ак-Сай, Көк-Сай, Арчагул, Маймак алдынкы планга чыгат. “Мен анда беш-алты жаштамын. Чоң энем мени өзү менен жайлоого алып жөнөдү Бул көч Шекердеги байыркы салтты улаган эң соңку

көчтөрдүн бири болуп калды шекилдүү. Анда ал мезгилдеги колхоздоштуруу деген саясат көчүп-конуп күн өткөрүп келаткан калкты отурукташтырып бүтүп калган. Жай айлары башталып, эл аз болсо да малын, бала-чакасын алып, жапырт жакадан жайлоого көчкөн убак. Мына ушундай учурлар айрыкча, менин балалык дүйнөм үчүн кайталангыс элестерди калтырды. Бизди, кичине балдарды, жайлоо өзүнүн не бир ажайып, керемет дүйнөсүнө баш бактырып, көч башталганда ар кимибизде ар кандай сонун ойлор, сезимдер келе баштачу. Боз үйлөр болсо төөлөргө, аттар менен өгүздөргө артыла жүктөлүп, күтүрөгөн жылкы үйүрлөрү менен, кой короолору менен талаа-түздөрдү басып өтүп, анан чокусу асман тиреп, жайы-кышы кары кетпеген ак тоого карай жөнөчүбүз. Көч жүрө-жүрө бийик ашууларды ашып, акыры салкын жайыттарга жетип, ошол жерлерди жайлоолоп жай алчубуз.” [4:262]. Ашуу алдындагы өргүү же “шыкама түнү” чогулуп, аман-эсен көздөгөн жерге жетсек деп ырым-жырымдарын жасашкан. Туулган жердин аты менен байланышкан мекендин ажайып кооздугу, тоолор, көчмөн турмуштун өзгөчө көрүнүштөрү, ой-сезимдердин кайталангыс учурлары акыл-эси али толо элек балага канчалык таасир эткени даана байкалат. Бул элестер жазуучуну өмүр бою коштоп, эңсетип, эстетип келгени талашсыз. Этностун биоэнергетикалык, биогенетикалык мүнөздөмөлөрү табият-ландшафттык факторлор менен байланыштуу. Ошондуктан социалдык процесстер менен катар улуттук мүнөздү, психологиянын, этникалык маданияттын, этникалык аң-сезимдин калыптанышында ролу чоң. Адам – космопланетардык зат. Ал каерде жүрбөсүн, жашабасын, өмүрүнүн аягына чейин туулуп өскөн жерине болгон сүйүүсүн, сагынычын сактап өтөт. “Биздин айылдын абышкалары ар бир баладан: “Кана, жети атаңды айт!” деп катуу талап менен сурашаар эле. Элдин акыл-эс мурасы да, муундардын байланышы да мына ушуга негизделген. Бул жөнүндө мен “Ак кеме” повестимде бала менен машина айдаган казак жигит экөөнүн маегин бергемин. Бул жөнөкөй элдик философияны мен бала кезде уккан шекерлик абышкалардан насаат сөздөрүнөн алганмын. Мен – шекерликмин, ошол үчүн бул жакшы кааданы алигече урматтаймын. Менин атам – Төрөкул, Төрөкулдун атасы – Айтмат, Айтматтын атасы – Кимбелди, Кимбелдинин атасы – Кончужок... ушинтип отуруп биздин тукумдун башы – Шекердин өзүнө чейин санай берүүгө болот. Атамдын жана чоң аталарымдын туугандары – Рыскулбек, Керимбек, Өзүбек, Суванбек, Доолбек, Алымкул, Иманкул, Биримкул – булар да менин бабаларымдын катарына кирет.

Мындай карасаң – бул жөн гана адам ысымдары. А мен үчүн мунун мааниси чоң. Эл оозунда айтылган сөздөрдөн улам мен алардын ар биринин ысымдарын тереңимде ызааттайм жана сыймыктанамын. Бул өзүбүздөн мурда жашап өткөндөрдү эстөөгө жана алардын кадыр-баркын төмөндөтпөөгө бизди – кийинки муундарды милдеттендирет» [5:272]. Жогоруда жазуучу өзү белгилегендей, эс тутумдун уюткусу, уруулук-туугандык биримдиктин, жакын адамдарына урмат көрсөтүүнүн башаты тууган жерден башталат. Жазуучунун карындашы Роза Айтматова: “Агамдын чыгармаларында жаратылышты сүрөттөп жазгандарын окуганда ошол жерлерди – чөп, суу, булак, сай, Таластын жээгин тааныйм. Мен деле бул жерлерди көрбөдүм беле, бирок мен аларды эчак унутуп калгам. Сягы, мекенин, туулуп өскөн жерин чын дили менен сүйүү сезими, аны сүрөттөп айтып берүү чыныгы жазуучулук талант окшобойбу.

Чынгыз Төрөкулович жазуучу катары да, турмушта карманган позициясынын, билиминин негиздери да дал ушул биздин мекенибиз болгон Кара-Буура аймагында калыптанган. Айтматов адам катары, инсан катары ошол кездеги Кара-Буура чөлкөмүнүн коомчулугунун таасири астында өсүп жетилди. Айтматов эли менен Айтматов болду,” – деп жазат [2].

Тоолуктар үчүн туулган жер – эненин мээримин, жылуулугун, үй-бүлөдөгү бакыттын алгачкы даамын билдирген символ. Жогорудагы мисалдар “Балалыгым” деген чыгармасынан алынды, ак элечек кадимки кыргыз энелеринин типтүү элесин чагылдырган Айымкан чоң эне Чынгыз үчүн үй-бүлөлүк тектин, акылмандуулуктун, нарктуулуктун, этникалык жашоо образынын символу катары эскерилет. Алты жашар наристеге чоң эне менен көчкө кошулуп жайлоого барганы өзгөчө таасир калтырган: “...Айымкан чоң энем мени бир тайга мингизип

койгон. Мен эч качан ошол тайды эсимден чыгарбайм. Беш-алты жашар кичине баланын өзү жалгыз атка минип жүргөнү кызыктуу да?.. Ооп калбасын деген го, ээринин эки жагына жыгачтан таянгыч коюшкан экен. Чоң кишилер отурган ээрлерге салыштырып караганда, балдар үчүн жасалган мындай ээрлер айырмач деп аталып, шаарлык балдардын отургучтарына окшоп кетет” [3:276]. Жазуучу өзүнүн айырмач ээри менен шаар баласы отурган отургучту тымызын салыштырып, окурманга андан ары ой жүгүртүүгө жем таштап жаткандай. Ат үстүндө беш жашынан эркин жүрө билгенге үйрөнүп, жаратылыш койнунда анын мыйзамдары менен эсептешип, ырахаттанып жашаган бабаларыбыз отурукташып, отургучка байланып, кол телефондон гана ырахат алып калган мезгилге кантип жеттик? Эмнеден утук да, эмнени уттурдук? деген мыйзамдуу суроо туулат.

Ата-бабаларыбыздын жайлоого көчкөндөгү руханий даярдыктары, “атайын ойлонулган эрежелер” менен куралданган айылдаштарынын көч кербенин татаал жол, жаратылыштын күтүүсүз сюрприздери (бир метрден ашык кар менен мөңгү, көчкү, бороон) да токтото алган эмес. Эки айлык жайлоо жашоосу үчүн түмөн түйшүк, коркунучтардан тобокел менен өтүп, көздөгөн жерге жетип, конуш алышат. Кичинекей баланын эсинде жайлоо бул – “бейиштей ажайып чөлкөм”: “көкмөк шиберлер, түркүн гүлдөрдүн кооздугу өзүнчө бир кайталангыс керемет көрүнүштөр”, “мөңгү тараптан жортуп келген салкын таза аба”, “таштан ташка урунуп, шаркырап аккан мөлтүр кашка суу”, “ар кыл айбанаттар менен куштардын керемет үнү”. Жайлоодо өткөргөн күндөр жазуучу үчүн балалыктын эң бактылуу учуру болгон: “Балдар тыным албай кечке ойношчу. Чоңдор буга аябай ыраазы болушчу. Анткени алар балдарынын таза абадан дем алып, эркин ойногонун жан-дилинен каалашчу. Эч ким бизди тыйчу эмес. Көк асман д бизге айнек чыныны көмкөрүп койгондой сезилчү. Айланада таптаза мөлтүр суу агып, көк шибер кырчоону басат.” Эгер ушундай ажайып көрүнүштөргө күбө болбосо, балким, “Ак кемедеги” баланын жан-дүйнөсүн ошончолук деңгээлде ынанымдуу ача алмак эмес. Улуу муун кийинкилердин жашоо көчүн улантып кетишине жоопкерчилик менен карап, эрте эле анын кыйынчылыгы менен татаал сырларын үйрөткөн. Тубаса зирек баланын дүйнө кабылдоосу, таанып билүүсү турмуштун өзүнөн калыптанган. “Духовный байлык топтоонун бир булагы катары кыргыз баласы үчүн жайлоо чоң роль ойногон... Жайлоо кыргыз адамы үчүн табият кырсыгына жамаатташып каршы туруунун, чогулушуп нарктуу кеп кууп, оозеки чыгармачылыкты өркүндөтүүнүн, балдарга ата салттарын биргеликте сиңирүүнүн эң сонун мүмкүнчүлүгүн ачып берген ыймандык, эстетикалык, патриоттук, денелик жактан тарбиялоонун кайталангыс мектеби болгон”. [9:34]. Мына ушундай эле улуу муун менен кийинкилердин биологиялык-руханий байланышын жазуучу “Көздөн учкан көк жээкте” да башка мейкиндик-мезгилдик мерчемде чагылдырган.

Жайлоого жай башталганда көчүп, кайра катуу мезгили да табигаттын өзгөрүүлөрүнө жараша жүргүзүлгөн: ”Жайлоодогу шарылдап аккан дарыянын суусунун четиндеги муз каймактаганда дароо көчүп кетүү шарт”. Кокус кыш эрте түшүп калса, кар көчкү болуп, ашуу жабылат. Демек, алдын ала азыркыдай түзүлгөн, бекитилген иш план бул жерде иштебейт, адам каалайбы, каалабайбы жаратылыш мыйзамдарына көз каранды болот. Ошон үчүн ашууну колдогон ээси болот деген түшүнүк жаралып, ага кайрылып жардам сурашкан. Кыргыздарда жаратылышка аяр мамиле жасоо, жашоосун ага шайкеш келтирүү далалаты жашоо образынан улам келип чыккан. Текеберленүү, өз кызыкчылыгын жогору коюу, жаратылыш байлыктарын чектен чыга аеосуз пайдалануу, жок кылуу айыпталган. Кыргыз фольклорунда макал-лакаптардан тартып, “Манаска” чейинки элдик чыгармаларда экологиялык маданият, терең философия камтылган. Айтматовдун фольклордук чыгармаларга кайрылуусундагы бирден бир максаты да ушул болду: адам жана табият мамилелеринин кечээгиси кандай эле, бүгүнкүсү эртеңине кандай таасир этерин көркөм чыгарма аркылуу ачып берүү, адамзатты эскертүү зарылдыгы. Бабалардын жашоосунда карманган, кылымдап иштелип чыгып, турмушта тууралыгы далилденген эзелки эрежелер “эскинин жомогу”(Орозкул) делип, бара-бара баасын жоготту. Материалдык мүдөөлөр менен руханий баалуулуктардын балансы бузулду. Бул жол адамзатты глобалдык кризиске алып

келип такады. Бул кризистин масштабы экологиянын чегинен чыгып, ыймандык, генетикалык деңгээлде карала баштады. Ойчулдар, интеллектуалдар, жазуучулар, окумуштуулар Адам өзү жараткан көйгөйдү чечүүнүн үстүндө баш оорутууда.

Жазуучунун жайлоодо жүргөндө Уу-Саз деген жайытта дон жылкысынын эмнеден улам өлгөнүн орус мал доктурга түшүндүрүп, беш жашында тилмеч болгонун эскерген жери бар. Баланын зээнин баалаган аксакалдардын сыйлыкка берген устуканы да өзүнчө бир тарбия, колдоо, болор баланы эртелеп таануу. Ошентип, мал союп, конок тосуу, устукан тартуу каадасында “тилмеч балакай” да көңүл сыртында калбайт: “Улуулардын бири мага майлуу жилик узатты. Мына менин эң алгачкы эмгек акым. ... Ушинтип алгачкы мертебе орус тилден кыргызчага, кыргызчадан орусчага которуп тилмеч болгом... Ошондон бүгүнкүгө чейин ушул эки маданиятка кызмат кылып келем. Жанагы окуя менин эң алгачкы тажрыйбам эле. Ошентсе да, ошол тажрыйба балалык жан дүйнөмдү козгоп, менде өз изин өмүр бою өчпөс кылып калтырып, ошондон ушул күн жашоомдун бир бөлүгүнө айланды. Тагдыр мага эки тилди билүү насибин буйруган экен,” – дейт [3:281]. Уу-Саздын өзгөчөлүгүн жергиликтүү жылкычылар эле эмес, алар баккан жылкылар да билгени кызыктуу факты, демек жашаган жердин ой-чуңкуру, жаратылыш дүйнөсү менен ушунчалык жакындыкта болууну жаш кезден эле сиңиришкен. Жазуучу ушул окуяны болочоктогу тагдыр-жазмышына төлгө катары кабылдайт, эс тутумундагы маанилүү учур деп карайт.

Топонимдер өзү турушунда эле доордун эстеликтери катары конкреттүү мезгил жана мейкиндик тууралуу маалымат беришет. Шекер, Манас-Ата, Уу-Саз образдык деңгээлде сыпатталып, өткөн кылымдын 30-жылдарындагы жергиликтүү табигый-жаратылыштык өзгөчөлүктөрдү, адамдардын жашоо шарттары менен доордун атмосферасын чагылдырат. Элечектин кадимки эле күндөлүк кийилчү кийим экени, көчтүн жамааттык-уруулук мүнөздө болушу, көчтү коштогон ырым-жырымдардын сакталып, аткарылгандыгы, боз үйдүн классикалык түрүнүн турак-жай катары али да активдүү колдонулушу, тиш дарылаган бакшы-табып же шаманизмдин дин, илимий медицина менен аралаш жашап жатышы, конокту козу союп сыйлоо сыяктуу көрүнүштөр жазуучунун 5-6 жаштагы мезгилиндеги көргөн-билгени, 30-жылдардан кабар берет. “Баарыбыздын боз үйлөрүбүз тигилген, Ар журтта жыйырма-отуздан боз үй турат. Адатта жайлоого боз үйлөрдү тиккенде уруу-уруу, урук-урук болуп, кошуналашып, журтка конушчу”. Али да туугандык-уруулук байланыштардын бекемдиги, салттуу көрүнүштөр жашап турган мезгил экени көзгө тартылат. Көчмөн турмуштун артыкчылыктары поэтизацияланат: “.. мына ушундай учурлар мен үчүн, айрыкча менин балалык дүйнөм үчүн кайталангыс элестерди калтырды. Бизди, кичине балдарды, жайлоо өзүнүн не бир ажайып, не бир керемет дүйнөсүнө баш бактырып, көч башталганда ар кимибизге ар кандай сонун ойлор, сезимдер келе баштачу. Боз үйлөр болсо төөлөргө, аттар менен өгүздөргө жүктөлүп, кой-короолору менен талаа-түздөрдү басып, анан чокусу асман тиреп, жайы-кышы кары кетпеген ак тоого карай жөнөчүбүз” [3:267]. Жазуучу тоолорго касиеттүү, улуу, ак, каардуу деген эпитеттерди, салыштырууларды колдонот. Булар жаш баланын-автордун өзүн курчап турган дүйнөнү жеке кабылдоосу, мамилеси. Баяндооч-протогонист көп жылдык мезгилдик дистанциядан туруп, эс тутумда калган ошол тарыхый-социалдык өзгөрүүлөргө баа берет, жыйынтык чыгарат: “Бул көч Шекердеги байыркы салтты улаган акыркы көч болуп калды шекилдүү. Анда ал мезгилдеги колхоздоштуруу деген саясат көчүп-конуп күн өткөрүп келаткан калкты отурукташтырып бүтүп калган”, “колхоздоштуруу ошол кездеги өлкөнүн бардык булуң-бурчтарында уюмдашуу менен ишке ашырылып жаткан, жадакалса, жылкылар (мында – дон жылкысы) да бул экономикалык өзгөрүүлөргө аралаштырылган эле. Подтекстке үнүлсөк, көчмөндөр өз эрки менен отурукташкан эмес, саясий жагдай-шарттардан улам “отурукташтырылган”. Демек, бул жерде саясий өзгөрүүлөр жөнүндө маалымат берип жатса, айрым элдик жөрөлгөлөрдүн жоюлуп кеткендигине да өкүнөт: “Кандай керемет кептер! Кийин да көп ирет жайлоого бардым. Бирок ошондогудай керемет сөздөрдү канча күтсөм да, кайрадан кайталап эшите албадым” [3:272]. Мал асыроо тууралуу кеңештерди Орусиядан келген мал доктур эле эмес, “карыялар да берип турган”.

Демек, мал-жанды, айрыкча, жылкы баласын жакшы билгендик ошол мезгилдеги айыл ичинде кеңири тараган, жалпыга тиешелүү эле көрүнүш болгондугун маалымдайт.

Апасы Нагима өз учурунун билимдүү аялдарынан болгон. Эл душманынын үй-бүлөсү аталып, кодуланганына карабай балдары үчүн жакшы мектеп издеп, Кировкага көчүп келет. Ата-энеси жөнүндөгү эскерүүлөрүндө Чыңгыз Айтматов адам катары окурманга дагы бир кырынан ачылат. Демейки ойчул, токтоо адам мындай учурда кадимки жаш баладай ичтен эңшерилип сезимтал, эмоционалдуу: “Апам Нагима Хамзеевна өз кезегинде обком комсомолдо иштеп жүрүп, атам менен ошол кызматына байланыштуу таанышкан экен. Ал экөөнү мен дайыма бирге иштеп, бирге жүрүшкөн жаш түгөйлөр абалында эсте туткум келет. Атамын эжеси Карагыздын сокмо дубалдан тургузулган үйү ушу кезге чейин сакталып турат. Бул үйдү кыйла мезгилдерден бери эч ким жашабайт. Бирок бир кезде биз, апам жана анын төрт уулу, ушул үйдө тирилик кечирчибиз. Башыбызга кыйын күндөр түшкөндө апам ошол жепирейген үйдөн: “Карагылачы, биздин тоолор кандай керемет! Ушулардын баары биздин тоолор эмеспи!” деп, Манас-Ата тарапты жаңсап көрсөтөөр эле”. [5]. Өзү татар кызы экенине карабай кыргыз кайындарына өмүр бою жакшы бүлө, Төрөкулга берилген ишеничтүү жар, балдардын мээримдүү, камкор энеси болуп жашады. Балдарды кыйын күндөрдүн каарынан калкалап, ата да, эне да болду. Манас-Атаны биздики дегени – туулган жердин касиетине ишенип, таянганы. Ошол жерде жашаган элге ишенип, таянганы. Мындай сөздү акылман эне гана айта алат Жогоруда жазуучу өзү белгилегендей, атасынын бир тууганы Карагыз эжеси, Досаалы жездеси кыйын күндөрдө жакшыдан калган туяктарды үйүнө баш калкалатып, өз балдарындай асыраган Жаш Чыңгыз ошондо эле Ата журттун эмне экенин, тууган эмне экенин жүрөктөн сезип, өмүр бою аны баалап, даңазалап өттү Жазуучунун журтуна кызыгып Шекерге барган журналист Б.Турдалиева: “Айтматов эскерүүлөрүндө көп сөз кылган мергенчи Досаалы жездеси менен Карагыз апасынын уулу Жапарбек ата жашаган үйдү сураштырып таптык. Үй дөңсөө жерде экен. Алысыраак жерден күрүлдөп аккан суунун агымы даана угулуп турду. Бул – Айтматов чыгармаларында далай ирет оозанган Күркүрөө суусу. Жапарбек ата байбичеси экөө жарык жүздүү жакшы адамдар экен. Айтматов тирүү кезинде бул үйгө көп келчү дешти”, – деп жазат. [12].

Жазуучунун эскерүүлөрдө, повесттеринде Маймакка байланышкан эпизоддор бар. Маймак – Талас облусунун Кара-Буура районуна караган кыштак. Бул жерде темир жол бекети жайгашкан жана ошол бекет аркылуу Талас облусуна келген, облустан чыккан бардык темир жол жүктөрү ташылат. Шекерден 22 чакырым жол. Төрөкул Айтматов Москвада камакка алынганда Нагима Хамзаева балдары Чыңгыз, Илгиз, Люция жана Роза менен беш күн поезд менен жүрүп, 1937-жылдын 1-сентябрында түнкү саат экиде Маймак бекетине келип түшөт.

Жазуучунун 60 жылдыгына карата Шекерде атайын чоң той өтмөк болот. Медеткан Шеримкулов баштаган жоон топ аткаминерлер Казак ССРинен Кыргыз ССРине кире бериште тосуп алышат да, Шекер айылына кетмек болушат. Ал жерде эл күтүп турган. Күтүлбөгөн жерден Чыңгыз Айтматов уюштуруучулардын планында жок сунушту айтып, биринчи Маймакка барабыз деп туруп алат. Чоңдор аргасыздан макул болот. Демек, жазуучунун Маймак менен байланышкан, жадында калган окуялар ал үчүн өтө маанилүү, Маймак ата-энесин эске салган жер деп түшүнсөк болот. Нагима Хамзаевна ооруканада өлүм алдында жатканда Чыңгыз: "Азыр Маймактагы кара түн эсиме түшүп жатат. Ал учурда байкуш апам бир баласын көтөрүп, бир баласын жетелеп, Илгиз экөөбүз этегине жармашып караңгы түндө бизди жетелеп келди эле. Ошол бойдон бизди жетелеп жүрүп жалгыз өзү чоңойтту. Эми ар кимибиз өз алдыбызча болуп калганда, биздин жакшылыгыбызды көрбөй кетип жатканы эмнеси? Дагы кичине жашай түшсө болбойт беле?" – деп ыйлайт. Ошон үчүн Чыңгыз Төрөкуловичке Маймактагы ошол түн аябай маанилүү болгон” [6]. Маймак жазуучуга өмүрүнүн өксүк кездерин эске салган, оор эмоциялар менен коштолгон учурлары менен өзгөчөлөнүп турат.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында Маймак темир жол бекети катары кездешет: "Бетме-беттеги" Ысмайыл Маймакта түн ката түшүп калат; "Жамийладагы" Данияр, Жамийла, Сейит эгиндерин араба менен Маймакка ташышат; "Саманчынын жолундагы" Толгонай менен Алиман Майсалбекти дал ушул Маймактан күтөт; "Эрте келген турналарда" Султанмурат атасы экөө Жамбылга Маймак аркылуу барышат.

Ч.Айтматов – өз доорунун даанышманы, ХХ кылымда адамзат тушуккан көйгөйлөрдүн масштабы менен маанисин тереңден туюп, публицист, сүрөткер катары ар тараптуу чагылдырып келди. Жазуучу жаратылыш-адам проблемасынын маанилүүлүгүн бейаң түрдө эле башынан билген, анткени анын туулуп өскөн чөйрөсү, табигый-географиялык аймак ушуга тарбиялаган. Ошон үчүн алгачкы чыгармаларынан эле пейзаждык сүрөттөөлөр, жаныбарлар дүйнөсү адам психологиясын, жан-дүйнөсүн ачуудагы негизги каражат катары пайдаланылган. Туулган жерге болгон сүйүү анын тоо-ташын, бетеге-чөбүн, суусун, жаныбарлар дүйнөсүнүн кайталангыс кооздугун бала кезден сезип туюудан, кастарлоодон башталат. Бул адамдын жашоосундагы түбөлүктүү социалдык эс тутумдун казасына өтөт. Доордун чакырыктарына жараша улам кайра иштелип, баалуулук касиети артып, бүгүнкүнү талдап, келечекти божомолдоого кызмат кылат.

Этносту биримдикте сактап турган символдор – тили, каада-салты, аймактык бүтүндүгү (жашаган туруктуу жери). Ар кандай эл, улут ушул үчүн күрөшкөн. Эл, улут катары сакталам десе, ушуларды көз карегиндей сактап, кийикинки муунга өткөрүш керек. Бул, азыркы тил менен айтсак, – идеология. Кыргыздар бирде биригип, күчтүү мамлекет түзсө, бирде жеңилип, чачыраган. Бактыга жараша, эл, улут катары сакталып, 21-кылымдын босогосун аттады. Бул – кубана турган факты. Ушуга жетчү жолдо кандай оош-кыйыштар болду, эмнебиз калып, эмнебиз кайрылгыс болуп кылымдар бүктөмүндө калды, мындан аркы жолубуз кандай болот деген суроолор аң-сезимдүү жарандын көкүрөгүндө жашаш керек. Же баары эле көр тириликтин ташпишинде, материалдык маселелерди чечүү менен алектенүүдөбү? Эгер постсоветтик өлкөлөрдүн мисалында, айрым изилдөөлөргө таянсак, этнос өз иденттүүлүгүн сактап кала турган баалуулуктарга болгон мамилеси солгундап, айрыкча жаштардын Батыштын, ар кандай диний агымдардын, массалык маданияттын таасиринде калып, материалдык маселелердин биринчи планга коюлуп жатканы белгиленет. Кыргызстанда деле ушундай маанай байкалат. Коомду бириктире турган эң күчтүү фактор бул – социалдык эс тутум. Тарыхый, маданий эс тутум – социалдык эс тутумдун компоненттери. Миграциялык процесстердин күчөшү да жогоруда айтылган баалуулуктардын калыптанышына тескери таасирин тийгизет. Күн көрүү максаты мекенчилдик түшүнүктөрдү сүрүп чыгарабы? Бөтөн жерде туулган, өскөн кандаштарыбызга “Туулган жердин топурагы алтын”, “Туулган жери туу казыгым”, Ат айланып казыгын табат”, “Бөтөн жерде султан болгончо, өз элинде ултан бол” деген бабалардын керээзин ким эске салат. Кыргыз жеринин кайталангыс кооздугун көрүп, сезбеген, кыргыз тилинде ыр угуп, ырдабаган, Айтматовду кыргызча окуса түшүнбөгөн муун, кыргыз урпагы өсүп келатат. Ааламдашуу торунда калган азыркы жаш муун кандай жолду тандайт деген түпөйүл суроолор азырынча жоопсуз калууда.

Айтматовдун чыгармаларында туулуп-өскөн жердин кайталангыстыгын, анын көркөмдүгү менен руханий “бешик” катары адамдын жашоосундагы ордун чагылдыруу лирикалык-романтикалык тондон философиялык-драмалык тонго өтүп, өзүнчө бир концепциялык мазмунга ээ болот. Согуш мегилиндеги Шекер, Маймак, Аксай, Көк-Сай, Жийде, Грозный, Кировка деген жер аталыштары жазуучунун апааттын айынан турмушка эрте аралашкан балалыгы менен байланышкан эскерүүлөрүндө байма-бай кайталанып, бүтүндөй эл-журт, өлкө тарткан кыйын мезгил, сыноолордон кабар берет. Эми эс тутумдагы материалдар, өспүрүмгө таасир эткен турмуштук кырдаалдар, түз эле чыгармачылык устаканага түшүп, көркөмдүктүн мыйзамдарына жараша иштелип чыккандан кийин аңгеме, повесттеринен орун ала баштайт. Шекерлик дезертир Ысмайыл, көксайлык келин Жамийла, Казакстанда балдар үйүндө чоңоюп, согуштан эвакуацияланып Шекерге келип калган Данияр, шекерликтер – батрачком Ыбырайым (Кеңеш), жийделик Толгонай, акын Мырзабай,

комбайнер Тойлубай – белгилүү повесттердин каармандарынын прототиптери. Жазуучунун карындашы Роза Айтматова да жогорудагы ойду тастыктайт: “1942-жылы апам Жийде колхозуна бухгалтер болуп орношуп, биз Кировкадан көчүп кеттик. Бул жерде Чыңгыздын келечек каармандары жашачу эле: Толгонай, Суванбек, Алиман... Ал жерде да биз эң жакшы адамдардын арасында турдук, айрыкча мен Толгонай энени белгилейт элем, ал чынында эле улуу адам болчу» [2].

Дүйнөнүн көп ажайып жерлерин көргөн жазуучу жашы бир топко барып калганда чет жерде, Люксембургда, элчилик кызматта жүрүп жазган “Ысык-Көлдү сагынуу” деген ыры бар. Ырда не деген кусалык, теренден чыккан сүйүү, сагыныч сезимдери чөгөрүлгөн.

Ысык-Көл – кыргыз бермети, элибизге Жараткандан берилген белек. Даанышман жазуучу үчүн сагынган көлү – “алтын”, байыркы бабалардын да, балалыктын да изи калган өлбөс тарых. Сагынган көлүнүн көркүн, кооз толкундарын көрүш үчүн ак куу болуп балыктай эркин көктө сүзсөм деп эңсейт. Эс тутумдун күчү ушунчалык, кайда жүрбөгүн түпкүрдөгү элестерди ойготуп, сагынычты ырга айлантып, сөзгө айлантып автордун сезим-туюмун, эмоциялык-психологиялык абалын көз алдыңа тартат. Ушул кыска көлөмдүү ырга да айтматовдук масштабдуулук, тарыхый, мезгилдик мерчем, философиялуулук мүнөздүү десек болот:

Байыркынын, бабалардын,
Сөзү калды көл бетинде.
Балалыгым эстен чыкпайт,
Изим калды көл четинде.

Жогорудагы саптарда жеке адам жана кылымдарды сырын каткан көл, анда мекендеп өткөн бабалардын сөзү, Мекендин касиети менен кымбаттыгы, эч нерсеге алмаштыргыс ченемсиз баалуулугу, тарых жөнүндө эс тутумдан өнүп чыккан чулу ой жатат. Демек Адам ою, кыялы менен түбөлүктүү да, эркин да экен, ушунусу менен мезгилге, аралыкка багынбайт тура. Ысык-Көл гидроними аталган ырда жазуучу үчүн Кыргызстан, Мекен деген чоң түшүнүктү камтып турат.

«У каждого народа есть свой особый духовный внутренний мир, отражающий его социальные, географические, этнические, языковые и другие особенности, Душа народа - это его общественная психология, то есть включающая такие всеобщие обоснования душевной жизни каждого человека, которые формируют его национальный характер, традиции, обычаи, нравы, привычки. И чем лучше психологическое здоровье народа, тем он сильнее духом» [10:25].

Ч.Айтматов жер-суулардын тарыхый жана улуттук таризде аталышын колдогон. Окумуштуу О.Ибраимовдун айтуусунда, *Ала-Тоо аянтынын атын жазуучу койгон экен. Илгери, СССР убагында Москвадан Воротников келип аянт ачылганда, Айтматов Ала-Тоо аянты болсун деп атайын сөз сүйлөгөн* [1]. Борбор шаарыбыздагы аэропорттун аталышын да Союздун жетекчилерине жеке кадыр баркын салып жүрүп, “Манас” деп койдурган экен. Ааламдашуу доорунда кыргызды сактап кала турган баалуулук, элдин улуу дөөлөтү катары улуттук тилди, маданиятты, “Манас” баш болгон оозеки адабиятты, төкмөлүк жана мансчылык өнөрдү өмүрүнүн аягына чейин сүрөткер, коомдук ишмер, мекенчил жаран катары коргоп, өнүктүрүүгө зор салым кошуп келди. Лениндик сыйлыкка татыктуу болгон прозалык чыгармалар топтомун “Тоолор жана талаалар”(1963) повести десе, публицистикалык чыгармаларынын жыйнагын ”Жер, суу менен автолошуп”(1978) деген аталышта жарыялайт. Акыркы романы болсо “Тоолор кулаганда”(2006) деп аталды. Демек, жазуучу үчүн жер-суу, тоолор, талаалар – чыгармачылыгы, өмүрү менен ажырагыс байланыштагы ааламдык түшүнүктөр.

Корутунду жана сунуштар

- Ч.Айтматовдун чыгармачылыгындагы жеке көрүнүштөр – анын чыгармачылыгындагы негизги капитал;
- Топонимдер автордун өмүр баянындагы фактылар менен тыгыз байланышта берилген;
- Жазуучу реалдуу мейкиндикти сүрөттөгөн;
- Жайлоодо өткөргөн балалыгы жазуучу үчүн эң бактылуу, улуттук тарбия сиңирилген маанилүү учур болгон;
- Маймак жазуучуга өмүрүнүн өксүк кездерин эске салган, оор эмоциялар менен коштолгон учурлары менен өзгөчөлөнүп турат;
- Согуш мегилиндеги Шекер, Маймак, Аксай, Көк-Сай, Жийде, Грозный, Кировка деген жер аталыштары жазуучунун апааттын айынан турмушка эрте аралашкан балалыгы менен байланышкан эскерүүлөрүндө байма-бай кайталанып, бүтүндөй эл-журт, өлкө тарткан кыйын мезгил, сыноолордон кабар берет;
- Сүрөткер үчүн эс тутумдун уюткусу, уруулук-туугандык биримдиктин, жакын адамдарына урмат көрсөтүүнүн башаты тууган жерден башталат;
- Жазуучу кыргыз турмушунун этникалык көрүнүштөрүн эс тутумунан кайра жаратып, чыгармаларында көркөм жалпылоого чейин көтөргөн;
- Шекер, шекерликтер цивилизациянын кыйраткыч соккусу жете элек экзотикалык аймак деген кошумча маанини берет;
- Табигаттын эзелки көркөмдүгү менен бейкуттугу сакталган байыркылык менен бүгүнкү цивилизациянын жат көрүнүштөрүн салыштыруу да топонимдердин фонунда ишке ашат;
- Топонимия аркылуу автордун саясий-идеологиялык көз караштары да чагылдырылган;
- Ч.Айтматов жер-суулардын тарыхый жана улуттук таризде аталышын колдогон;
- Жазуучу үчүн жер-суу, тоолор, талаалар – чыгармачылыгы, өмүрү менен ажырагыс байланыштагы ааламдык түшүнүктөр;
- Ч.Айтматовдун чыгармачылыгындагы адабий топонимия – изилдене элек тармак;
- Жазуучунун чыгармачылыгындагы адабий топонимияны изилдөөнү улантуу анын чыгармачылыгын жаңы кырларын ачат жана айтматовтаануу илимине кошулган маанилүү салым болот.

Адабияттар

1. Ааламга батпаган Айтматов. <https://www.azattyk.org/a/1286055.html>
2. Айтматова Р. Айткым келген ойлор. Новая литература Кыргызстана, 2013. <http://www.literatura.kg/articles/?aid=1846>).
3. Айтматов Ч. Чыгармалар жыйнагынын 8 томдук жыйнагы. _Б.; 2014. 4-т. 262-276-бб.
4. Айтматов Ч. Чыгармалар жыйнагынын 10томдугу. _Б.; 2008. 8-т. 272-б.
5. Айтматов Ч. Менин мекеним. <https://7ata.kg/articles/item/1>
6. Айтматовду ыйлаткан түн. <https://sputnik.kg/20181223/maymak-zhana-chyngyz-aytmatov-tuuraluu-zheti-fakty-1042580159.html>.
7. Новая литературная энциклопедия. <https://nlit.ru/>.
8. Луи Арагон. Махабат жөнүндөгү эң сонун баян. Китепте: . Классикалык изилдөөлөр жана тексттер: Адабияттаануу. 7-китеп / Түзгөндөр: А. Акматалиев, А. Кадырманбетова. Бишкек: «Полиграфбумресурсы», 2018.17-б.
9. Муратов А. Чынгыз Айтматов – жазуучу-этнопедагог.-Б.: 2006. 34-б.
10. Попов В.Д. Психология и экономика. М.: Сов. Россия, 1989. С. 25.

11. Садыралиева Н.И.Шекер айылындагы топонимдердин калыптанышынын географиялык негиздери. // Известия ВУЗов Кыргызстана, № 5, 2022.37-39-бб.
12. Турдалиева Б. //“Эркин тоо”, 13.07.2017.
13. Фаткуллина Ф.Г. Топонимы как компонент языковой картины мира // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № – № 1-1; URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=18126> (дата обращения: 08.04.2024.)
14. Алиева, Ф. Э. Эс-тутум феноменинин Ч. Айтматовдун чыгармачылыгындагы эстетикалык функциясы / Ф. Э. Алиева, А. О. Тизекбаева // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 2, No. 4. – P. 678-687. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_4_678. – EDN PUKBSY.
15. Кошалы Кызы, Б. Ч. Айтматовдун чыгармаларынын көркөмдүк аксиологиялык мазмуну / Б. Кошалы Кызы // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология. – 2023. – No. 2(2). – P. 23-29. – DOI 10.52754/16948874_2023_2(2)_3. – EDN TSZEPY.
16. Исаков, К. А. Философская проекция деградации человека в произведениях Ч. Айтматова / К. А. Исаков, Д. А. Асанова, Г. З. Абытова // Вестник Ошского государственного университета. Философия. Социология. Политология. – 2023. – № 1(1). – С. 23-31. – DOI 10.52754/16948823_2023_1(1)_4. – EDN FREMWW.
17. Осекова, А. К. Согуш темасынын Чынгыз Айтматовдун чыгармаларында берилиши / А. К. Осекова // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 2, No. 4. – P. 1071-1076. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_4_1071. – EDN JDDNXD.